

СУТНІСТЬ І ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Метою статті є висвітлення сутності, структури і специфіки педагогічної діяльності. Логіка дослідження проблеми підготовки студентів до організації спортивно-ігрової діяльності вимагає розкриття сутності таких ключових понять, як «діяльність», «професійна діяльність», «педагогічна діяльність».

Проблему діяльності досліджували філософи (К.А. Альбуханова-Славська, Д.М.Дьомін, М.С.Каган та ін.) і психологи (Б.Г.Ананьєв, Л.С.Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн та ін.).

Найбільш повно у психологічному плані дослідив предметну діяльність О.М.Леонтьєв [7]. Автор розглядає діяльність як «систему, що входить до системи відношень суспільства, поза цими відношеннями людська діяльність зовсім не існує» [7, с. 82]. Діяльність кожної людини, за О.М.Леонтьєвим, залежить від її місця в суспільстві, від умов, що випадають на її долю, від того, як вона складається в неповторних індивідуальних обставинах. Провідною характеристикою діяльності є її предметність. Залежно від предмета діяльності розрізняють і різні види діяльності, її спрямованість. О.М.Леонтьєв визначив структуру людської діяльності. До її складу входить мотив діяльності, - «діяльності без мотиву не буває» [7, с.102]. Крім того, складовими окремих людських діяльностей, на думку вченого, є її дії, що їх здійснюють, підпорядковані свідомій меті. Будь-яка людська діяльність здійснюється у формі ланцюга дій (трудова діяльність, навчальні дії, ігрові дії, професійні дії та ін.). Кожна дія відповідає завданню, що становить у певних умовах мету діяльності. Способи, за допомогою яких здійснюється дія, О.М.Леонтьєв назвав операціями. Відтак, «дії співвідносні з метою і завданнями, а операції – з умовами» [7, с. 107]. Означена структура діяльності є типовою для всіх її видів.

Серед розмаїття видів специфічно людських діяльностей особливе місце посідає професійна діяльність, що пов'язана з конкретною професією людини. У тлумачних словниках поняття «професія» трактується як «рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок, є джерелом існування; фах, спеціальність, ремесло, кваліфікація», вона «потребує відповідної підготовки...», відображає стійкий розподіл праці за основними напрямками виробництва, службової діяльності», «вид трудової діяльності людини, яка володіє комплексом спеціальних теоретичних знань та практичних навичок, набутих у результаті фахової підготовки, досвіду роботи» [2].

Професія як один із видів діяльності має таку саму структуру, як і інші види діяльності, а саме: мету, предмет, що задаються зовні, завдання, уявлення про результат праці, систему професійних, службових обов'язків, систему вправ, виробниче середовище, предметні і соціальні умови праці, відповідні професійні дії та операції. З дефініцією «професія» пов'язані такі супутні їй поняття, як: професійна придатність, професійне самовизначення і професійна само актуалізація. Під професійною придатністю розуміють сукупність психологічних і психофізіологічних особливостей людини, необхідних і достатніх для неї, заданої у професії суспільно визнаної ефективної праці. Зауважимо, що професійна придатність забезпечує високу професійну ефективність фахівця за наявності в нього спеціальних знань, умінь і навичок, що були одержані у процесі професійного навчання.

Формування професійної придатності багато в чому залежить від методів, форм і методики навчання у спеціальному навчальному закладі, умов професійної діяльності та індивідуальних здібностей людини.

Професійне самовизначення – це процес пошуку молодого людиною своєї професії, що відповідає і її нахилам, і її здібностям, це те, що передує вибору професії. Це пошук «самого себе у професії», власного професійного образу, професійного іміджу, індивідуального стилю діяльності, розкриття і реалізації свого природного творчого потенціалу.

Професійне самовизначення і самоактуалізація завершується професійною освітою, під якою розуміють «сукупність знань, навичок і вмінь, оволодіння якими дає змогу працювати спеціалістом вищої і середньої кваліфікації», це «підготовка в навчальних закладах спеціалістів для трудової діяльності в певній галузі народного господарства, освіти, науки, культури».

Професійну діяльність досліджували багато вчених (Г.О.Балл, О.М.Бандурко, С.В.Будак, В.Л. Васильєв, Ф.К.Думко, І.А.Зязюн, Є.О.Клімов, М.Н.Нечаєв, Н.Г.Ничкало, Н.В.Саумкіна, С.О.Скидан та ін.). Означений феномен визначається як трудова діяльність, властива професіоналу, спеціалісту, який володіє достатнім мінімумом знань, умінь, навичок, для того, щоб ця діяльність була ефективною; специфічна форма цілеспрямованої активності в конкретній трудовій галузі, що обумовлена потребами життєдіяльності в суспільстві, яка спрямована на реалізацію цих потреб, зміст якої складає доцільна його зміна і перетворення.

Професія потребує певної підготовки і є зазвичай джерелом існування, відображає стійкий розподіл праці за основними напрямками виробництва, службової діяльності.

Професійну діяльність ми визначаємо як специфічну людську форму цілеспрямованої активності в конкретній трудовій галузі, що обумовлена потребами життєдіяльності в суспільстві, яка спрямована на реалізацію цих потреб, зміст якої складає доцільна його зміна і перетворення.

Будь-яка професійна діяльність складається із взаємодії людини-фахівця, як суб'єкта цієї діяльності, з предметом (об'єктом) праці за допомогою знаряддя, що є найбільш рухливою, активною структурною частиною цієї діяльності, і піддається змінам. Професійна зумовленість багаторазової (повторюваної) взаємодії суб'єкта і об'єкта праці дає можливість виявити закономірні професійні дії, яким відповідають однакові сукупності психічних процесів, станів, умінь і навичок, якостей особистості.

Вчені (Б.Г.Ананьєв, О.М.Леонтьєв, О.О.Смирнов та ін.) визначили основні компоненти психологічної структури професійної діяльності, як-от: мета діяльності; умови, за яких протікає діяльність; особливості і специфіка предмета (об'єкта) і знарядь взаємодії; шляхи і засоби досягнення мети діяльності.

Є.А.Клімов класифікував різні види професій за предметом і метою праці, за характером дій, знаряддями праці та її умовами [5]. Так, за предметом праці всі професії автор поділяє на біономічні (природа), техномічні (техніка), сигномічні (знаки), автономічні (художні образи) і соціономічні, за О.М.Леонтьєвим, (взаємодія людей). Відповідно до цього Є.А.Клімов

визначив п'ять схем професійної діяльності «Людина – Природа», «Людина – Техніка», «Людина – Знак», «Людина – Образ», «Людина – Людина».

Педагогічні професії належать, за Є.А.Клімовим, до професій «Людина – Людина». Автор зауважує, що цей тип професії визначається такими якостями: стійким хорошим самопочуттям у ході роботи з людьми, потребою у спілкуванні: здібністю подумки ставити себе на місце іншої людини, здібністю швидко розуміти наміри, настрої, думки інших людей, здібністю швидко орієнтуватися у взаємовідносинах людей, здібністю добре розуміти, тримати подумки знання щодо особистісних якостей багатьох і різних людей та ін. [5, с. 175]. За Є.А. Клімовим, людині цієї професійної схеми притаманне:

- вміння керувати, вчити, виховувати, «здійснювати корисні дії обслуговування різних потреб людей»;
- вміння слухати і вислуховувати;
- широкий кругозір;
- «душевність спрямованість розуму, спостережливість до прояву почуттів, розуму і характеру людини, до її поведінки, вміння чи здібність подумки уявляти, моделювати саме її внутрішній світ, а не приписувати їй свій власний чи якийсь інший, знайомий їй з досвіду»;
- «проектувальний підхід до людини, що заснований на впевненості – «людина завжди може стати кращою»;
- здібність співпереживання;
- спостережливість;
- «глибока й оптимістична переконливість щодо правильності ідей служіння народу загалом»;
- вирішення нестандартних ситуацій;
- високий ступінь саморегуляції [5, с.147].

Зауважимо, що більша частина структурних компонентів може бути включена до всіх видів професійної діяльності типу «Людина – Людина», тобто об'єктом яких виступає людина. В педагогічній діяльності осердям, клітинкою її є відповідні професійні дії, що становлять її сутність. Усі професійні дії цього типу професій Є.А.Клімов поділяє на чотири групи: рухові (дії переміщення, знаходження, обертання та ін.); пізнавальні (то стичні) – дії, сприймання, уяви, мислиннево-логічні дії; дії міжособистісного спілкування: діагностичні, дії-вимоги, дії інформаційного управління партнером; дії щодо узгодженості зусиль [5]. Зауважимо, що всі ці дії доводиться виконувати суб'єкту педагогічної діяльності.

Водночас автор називає протипоказники до цього типу професій. З-поміж них: дефекти і невиразність мовлення, «замкненість, зануреність у себе, некомунікабельність, яскраво виражені фізичні недоліки, неспритність, зайва повільність, байдужість до людей, відсутність ознак безкорисного інтересу до людини – інтересу «просто так» [5, с. 36-40].

Зазначимо, що всі професійні протипоказники безпосередньо стосуються всіх видів педагогічних професій.

М.Н. Нечаєв виокремлює різні рівні становлення професійної діяльності. Зокрема він виділяє три основних рівня професіоналізації: «предметний», «теоретичний» і «практичний», де кожному з них відповідає набір професійних характеристик, необхідних для вирішення специфічного рівня професійних завдань. Так, на початкових етапах навчання зовнішня предметна діяльність є не стільки засобом об'єктивізації змісту розумової діяльності індивіда, скільки вихідним пунктом формування системи професійних характеристик. У цьому полягає «базова роль «предметного» рівня професіоналізації» [9].

Наступний рівень формування професіоналізації – це «теоретичний». На цьому рівневі формується внутрішній план дії у формах і методах професійного мислення і діяльності. Формування як процес і результат засвоєння змісту професійної діяльності здійснюється здебільшого у «штучних» умовах цілеспрямованого навчання, що висвітлює найбільш характерні проектні ситуації, завдяки чому складається основний каркас професійних характеристик, «виробляється професійно визначений тип мислення і нормативно задані методи діяльності; межа цього рівня потенційна здібність до виконання професійної діяльності» [9].

Кінцевий етап професіоналізації – «практичний». За М.Н.Нечаєвим, саме тут формуються потенційні можливості для переходу до якісно іншого етапу оволодіння діяльністю, професійного вдосконалення. У цей період проходить формування осердя другої особистості спеціаліста, що утворюється ієрархією професійно значущих цінностей, які складаються. Ці характеристики в подальшому стають первинними, активізуючи, у свою чергу, розвиток професійних якостей і здібностей. На цьому рівневі починають «установлюватися певні типи діяльності, що характеризуються вираженою спеціалізацією» [9].

Цілком погоджуючись з виокремленими М.Н.Нечаєвим рівнями становлення професіоналу, зауважимо, що доцільним є виділення і допрофесійного рівня, адже період професіоналізації – це період цілеспрямованого розвитку, освоєння того виду діяльності, в якому планується застосовувати набуті професійні знання, уміння і навички. Зауважимо, що допрофесійний період припадає на студентські роки, роки навчання у спеціально спрямованих навчальних закладах, в яких майбутній професіонал набуває спеціально фахово-професійних знань, умінь і навичок. Такий допрофесійний період, період підготовки до викладання конкретного фахового предмета, проходять і майбутні педагоги у стінах вищих педагогічних закладів, тобто вони оволодівають по закінченні професійно-педагогічної діяльністю.

Відтак, звернемося до дослідження проблеми професійно-педагогічної діяльності. За словником професійної освіти педагогічна діяльність визначається як комплекс педагогічних дій. У педагогічному словнику, на жаль, відсутній термін педагогічна діяльність.

Зауважимо, що професійно-педагогічна діяльність як категорія педагогіки вищої школи досить глибоко розкрито багатьма вченими в різних її аспектах (О.О.Абдуліна, Ю.С. Алферов, І.М. Богданова, Ф.Н.Гоноболін, І.О. Зимняя, І.А. Зязюн, Т.О. Ільїна, Е.Е. Карпова, Н.В. Кічук, Н.В. Кузьміна, З.Н. Курлянд, А.Ф. Ліненко, Л.М. Михайлова, Г.О. Нагорна, С.О.Скидан, Л.Ф. Спірін, В.О. Сластьонін, О.М. Трубіцина, О.І. Щербаков, Р.І. Хмелюк, О.С.Цокур, В.О.Якунін та ін.).

Насамперед учені характеризують педагогічну діяльність та її структуру (І.О.Зимняя, Н.В.Кузьміна, В.О.Сластьонін, Л.Ф.Спірін, О.І.Щербаков та ін.). Так, Л.Ф.Спірін розглядає педагогічну діяльність передусім як діяльність, пов'язану з процесами виховання та соціального управління. Автор стверджує, що педагогічна діяльність соціального управління – це «доцільна взаємодія вихователя з об'єктами виховання, іншими суб'єктами виховання і засобами процесу виховання, що входять до однієї з ним педагогічної системи, а також його взаємодія з іншими педагогічними системами та середовищем» [11].

Педагогічна діяльність – це особливий вид суспільно корисної діяльності дорослих людей, свідомо спрямованої на підготовку підростаючого покоління

до життя у відповідності з економічними, політичними, моральними, етичними цілями.

І.О.Зимня під педагогічною діяльністю розуміє «виховний і навчальний вплив учителя на учня (учнів), спрямований на його особистісний, інтелектуальний і діяльнісний розвиток, що водночас виступає як підґрунтя саморозвитку і самовдосконалення» [3].

На думку М.С. Кагана, педагогічна діяльність – це насамперед діяльність практично-перетворювальна, але одночасно – і науково-просвітницька, і ідеологічна. Разом з тим, зауважує автор, вона «включає в себе тією чи іншою мірою момент спілкування – дійсного спілкування, в якому учні є для педагога вже не об'єктом впливу, а рівними йому суб'єктами, рівними принципово, не зважаючи на різницю у віці, ерудиції, життєвого досвіду, що й забезпечує педагогу прямий доступ не тільки до розуму, але й до серця його учнів, а отже, і максимальну ефективність його діяльності» [4]. Як бачимо, під професійно-педагогічною діяльністю в широкому значенні розуміють зв'язок, що опосередковує взаємовідносини суб'єкта і об'єкта виховання в педагогічній системі. Вона характеризується як історично об'єктивний, свідомий і активний процес перетворення об'єкта виховання у процесі управління його фізичним розвитком і соціальним формуванням відповідно до мети суспільства.

Структуру педагогічної діяльності досліджували Н.В.Кузьміна, В.О.Сластьонін, Л.Ф.Спірін, О.І. Щербаков та ін. За їхніми даними, до структури педагогічної діяльності входять такі компоненти: пізнавальний (орієнтовно-дослідницький), ціннісно-орієнтаційний, практично-перетворювальний (Л.Ф. Спірін); конструктивний, організаторський, комунікативний (Н.В.Кузьміна); інформаційна, розвивальна, орієнтаційна, мобілізаційна, дослідницька функції (О.І. Щербаков); спрямованість особистості (В.О. Сластьонін). Так, В.О.Сластьонін у структурі педагогічної діяльності виокремлює елементарну клітинку, функціональну одиницю, вихідну комірку, що містить у собі основні специфічні властивості, способи її функціонування, протиріччя руху» [10, с.20]. Такою функціональною клітинкою автор назвав «педагогічну дію, як єдність мети і змісту». Педагогічна дія, за В.О. Сластьоніним, спочатку виступає у формі пізнавальної задачі, що надалі переходить у форму практично-перетворювального акту, яка, у свою чергу, породжує нову пізнавальну задачу [10, с.21].

Н.В.Кузьміна виокремлює такі компоненти педагогічної діяльності, як конструктивний, організаторський, комунікативний і гностичний. При цьому, конструктивний компонент забезпечує вибір і організацію змісту навчальної інформації, що повинна бути засвоєна учнями: проектування власної майбутньої діяльності й поведінки, якими вони повинні бути у процесі взаємодії з учнями.

Організаторський компонент передбачає організацію інформації у процесі повідомлення її учням; різних видів діяльності учнів і власної діяльності та поведінки у процесі безпосередньої діяльності з учнями.

Комунікативний компонент забезпечує правильні взаємовідносини з учнями, колегами, адміністрацією, батьками учнів.

Гностичний компонент спрямований на вивчення змісту і способів впливу на інших людей; вікових та індивідуально-психологічних особливостей інших людей; особливостей процесу і результату власної діяльності, її достойнств і недоліків [6].

Інші вчені (В.О.Сластьонін, Л.Ф.Спірін, О.І.Щербаков та ін.) виділяють ще й такі компоненти, «Наука і освіта», № 7-8, 2005

як пізнавальний (орієнтовно-дослідницький, ціннісно-орієнтаційний, практично-перетворювальний компонент); інформаційну, розвивальну, орієнтаційну, мобілізаційну, дослідницьку функції; педагогічну дію та спрямованість особистості.

Н.П.Волков виокремлює такий структурний компонент, як педагогічна комунікація. Під педагогічною комунікацією автор розуміє організацію навчально-виховної діяльності на основі сприйняття, засвоєння, використання й передачі інформації з різних джерел [1].

Комунікативність – це вияв комунікативних якостей, які сприяють успішній інформаційній взаємодії, що сприяє вирішенню конкретних питань. Комунікативність учителя – це професійна здатність педагога до спілкування, стимулювання позитивних емоцій у співрозмовника й відчуття задоволення від спілкування [1].

Н.П.Волков визначає компоненти професійно-педагогічної комунікативності вчителя. 3-поміж них: наявність стійкої потреби в систематичному спілкуванні з дітьми в найрізноманітніших сферах; взаємодія загальнолюдських та професійних показників комунікативності; емоційне задоволення на всіх етапах спілкування; наявність здібностей до педагогічної комунікації, набуття комунікативних навичок і вмінь. На його думку, комунікативність учителя визначає сформованість його особистісних і спеціальних якостей. До особистісних якостей Н.П.Волков відносить такі загальні універсальні якості особистості вчителя, як-то: педагогічна спрямованість, психологічна підготовленість, колективізм, доброзичливість, активність у суспільно-політичній і педагогічній діяльності; дисциплінованість, організованість. Спеціальні якості вчителя характеризують внутрішню структуру його комунікативності: пізнавальні якості, експресивні та управлінські; комунікативні знання, навички, вміння, звички, комунікативний характер.

Вчений визначає складові спеціальних якостей. Так, під комунікативними знаннями він розуміє узагальнений досвід людства в комунікативній діяльності, відображення у свідомості комунікативних ситуацій у їх причинно-наслідкових зв'язках і відношеннях.

Комунікативні навички – автоматизовані свідомі дії, що сприяють швидкому відображенню у свідомості комунікативних ситуацій, визначають успішність сприйняття, розуміння об'єктивного світу й відповідного впливу на нього у процесі педагогічної комунікації. Комунікативні вміння – це комплекс дій, які базуються на теоретичній і практичній підготовленості, що дає змогу творчо використовувати комунікативні знання та навички для відображення й перетворення дійсності. Комунікативні звички – це доведені до автоматизму комунікативні дії.

І насамкінець, учений визначає таку складову, як комунікативний характер – це головні якості, властивості особистості, що виявляються у типовій для неї активності в комунікативній діяльності й у ставленнях до навколишнього світу, до інших людей, до себе [1].

Кінцевим результатом професійно-педагогічної діяльності, за Н.В.Кузьміною, є її продуктивність. Автор виокремлює п'ять рівнів продуктивності педагогічної діяльності. 3-поміж них:

Перший – (мінімальний) – репродуктивний, педагог уміє переказати іншим те, що знає він сам; непродуктивний.

Другий – (низький) – адаптивний; педагог уміє пристосувати своє повідомлення до особливостей аудиторії; малопродуктивний.

Третій (середній) – локально-моделюючий; педагог володіє стратегіями навчання учнів знаннями, навичками і вмінням з окремих розділів курсу (тобто

формулювати педагогічну мету, відбрати систему і послідовність включення учня в навчально-пізнавальну діяльність); середньо продуктивний.

Четвертий – (вищий) – системно-моделюючий знання учнів; педагог володіє стратегіями формування системи знань, умінь, навичок учнів за предметом у цілому; продуктивний.

П'ятий – (найвищий) – системно-моделюючий діяльність і поведінку учнів; педагог володіє стратегіями перетворення свого предмета на засіб формування особистості учня, його потреб у самовихованні, самоосвіті, саморозвитку; високопродуктивний [6].

Усі вчені одностайні в думці, що успіх професійно-педагогічної діяльності багато в чому залежить від сформованості в педагога педагогічних умінь. Педагогічні здібності, за І.О.Зимньою, це «сукупність найрізноманітніших дій учителя, які насамперед співвідносяться з функціями педагогічної діяльності, значною мірою виявляють індивідуально-психологічні особливості вчителя (викладача) і засвідчують його предметно-професійну компетентність» [3].

В.О. Слассонін виокремлює такі педагогічні вміння: уміння виявляти рівень вихованості учнів; проектувати розвиток особистості в колективі, прогнозувати результати навчання і виховання; планувати роботу з керівництва навчальною і позакласною діяльністю учнів; відбрати, аналізувати, узагальнювати навчально-виховний матеріал; розчленовувати педагогічну діяльність на операції; виявляти і проводити в рух потенційні виховні можливості різноманітних видів діяльності учнів; планувати структуру діяльності учнів і педагогіки керівництва їхньою діяльністю; володіти прийомами і засобами педагогічної техніки в умовах, що змінюються; відшукувати найкращу форму вимог і варіювати ними в залежності від індивідуальних можливостей учнів і педагогічної ситуації; встановлювати педагогічно доцільні стосунки з окремими учнями, малими групами, учнівсь-

ким колективом, з батьками й учителями; здійснювати поточні інструктування і оперативний контроль за роботою учнів; аналізувати отримані результати в порівнянні з вихідними даними і поставленою педагогічною метою [10].

О.І. Щербаков і О.В. Мудрик виокремлюють такі вміння: вміння переносити відомі вчителю знання, варіанти рішень, прийоми навчання і виховання в умови нової педагогічної ситуації; вміння знаходити для кожної педагогічної ситуації нове рішення; вміння створювати нові елементи педагогічних знань та ідей і конструювати нові приклади вирішення конкретної педагогічної ситуації.

А.К.Маркова виокремлює 9 груп педагогічних умінь, що співвідносяться з такими п'ятьма аспектами праці педагога: його діяльністю, спілкуванням, особистістю, навченістю і вихованістю школярів [8].

Перші три групи педагогічних умінь пов'язані з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей учнів у процесі вирішення ними навчальних завдань за умов, що постійно змінюються. Їх можна назвати психологічними.

Наступні дві групи умінь можна назвати комунікативними, де на перше місце в навчальній діяльності виступає позиція вчителя як партнера у спілкуванні, його педагогічний такт. Шоста і сьома групи умінь пов'язані з самоорганізацією і самовдосконаленням особистості вчителя як професіонала.

Останні дві групи педагогічних умінь, за А.К.Марковою, передбачають уміння оцінювати, прогнозувати, стимулювати особистісний розвиток учнів, діагностувати рівень їхньої навченості [8].

Отже, структура професійно-педагогічної діяльності є досить складною і вимагає від майбутнього вчителя серйозної та копійкої підготовки за всіма аспектами діяльності майбутнього фахівця у процесі його навчання у ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Н.П. Педагогіка. – К.: Академія, 2001. – 576 с.
2. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2000. – 384 с.
4. Каган М.С. Человеческая деятельность. – М.: Политиздат, 1974.
5. Климов Е.А. Как выбрать профессию. – М., 1990. – 150 с.
6. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. – М.: Высшая школа, 1990. – 49 с.

Подано до редакції 05.12.05

РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ феномена «педагогическая деятельность», ее сущность, структура и специфика.

7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 340 с.
8. Маркова А.К. Психология труда учителя. – М., 1993. – 87 с.
9. Нечаев Н.Н. Психолого-педагогические основы формирования профессиональной деятельности. – М.: МГУ, 1988. – 166 с.
10. Слассенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процесс ее профессиональной подготовки. – М.: Просвещение, 1976. – 160 с.
11. Сирин Л.Ф. Формирование профессионально-педагогических учений учителя-воспитателя. – Ярославль, 1976. – 83 с.